

***Euskara* eta *vascuence* hitzen adiera
metriko-poetikoaz: katebegi ostenduak,
aroen mitoa eta periodizazio irizpideak
euskal literaturaren historian**

Sobre la acepción métrico-poética de los términos *euskara* y *vascuence*: eslabones ocultos, mito de las edades y criterios de periodización en la historia de la literatura vasca

Sur l'acception métrico-poétique des termes *euskera* et *vascuence*: chaînons cachés, mythe des âges et critères de périodisation dans l'histoire de la littérature basque

On the metrical and poetic meaning of *euskara* and *vascuence*: hidden links, the myth of the ages and periodisation criteria in the history of Basque literature

BIJUESCA, K. Josu
Deustuko Unibertsitatea

Noiz jaso: 2014-07-01
Noiz onartua: 2014-09-30

Euskera. 2013, 58, 2. 577-608. Bilbo
ISSN 0210-1564

Artikulu hiru partetan dago banatuta. Lehenengoak *euskara* eta *vascuence* hitzen adiera metriko-poetikoa (oraindik hiztegietan jaso gabea) aztertuz, adiera hori Larramendik Mikoletarengandik jaso zezakeelako hipotesia aurkezten du. Bigarrenak Larramendiren *euskara* poetiko bat arakatzeko du urrezko eta burdin aroen mitoek Monarkia Hispanikoaren formazio diskurtsibo inperialean zuten egitekoaren harira. Hirugarrenean euskaldunei egotzitako burdin aro hori euskal literaturaren ezagutzarako episteme gisa erabiltzeko proposamena eskaintzen da, ohiko periodizazio kategorien ordean.

Hitz-gakoak: euskara, vascuence, adiera metriko-poetikoa, Mikoleta, Larramendi, episteme.

El artículo está dividido en tres partes. La primera analiza el significado métrico-poético de las palabras *euskara* y *vascuence*, aún no recogido en los diccionarios. El autor presenta la hipótesis de que Larramendi pudo tomar esa acepción de Mikoleta. La segunda parte indaga en el *euskara* poético de Larramendi, en conexión con la función que desempeñaron los mitos de la edad de oro y de hierro en la formación discursiva imperial de la Monarquía Hispánica. En la tercera parte, se propone utilizar esa edad de hierro que se ha atribuido a los vascos como episteme para el conocimiento de la literatura vasca, en sustitución de las tradicionales categorías de periodización.

Palabras clave: Euskara, vascuence, significado métrico-poético, Mikoleta, Larramendi, episteme.

Cet article se divise en trois parties. La première partie analyse le sens métrico-poétique des mots *euskara* et *vascuence*, lorsqu'il ne figure pas encore dans les dictionnaires. L'auteur présente l'hypothèse que Larramendi ait pu emprunter cette acception à Mikoleta. La seconde partie enquête sur l'*euskara* poétique de Larramendi, en lien avec la fonction qu'occupèrent les mythes de l'âge d'or et de fer dans la formation discursive impériale de la Monarchie Hispanique. La troisième partie propose d'utiliser cet âge de fer que l'on a attribué aux Basques comme épistémé pour la connaissance de la littérature basque, en remplacement des catégories traditionnelles de périodisation.

Mots-clés: Euskara, vascuence, sens métrico-poétique, Mikoleta, Larramendi, épistémé.

The article is divided into three parts. In the first part, the metrical-poetical meaning of the words *euskara* and *vascuence* is discussed, even though it has not been registered in the dictionary. The author offers the hypothesis that Larramendi could have taken the meaning from Mikoleta. In the second part Larramendi's poetical *euskara* is analysed in the context of the function of the golden and iron age myths in the development of the Spanish monarchy's imperial discursive formation. In the third part, a proposal is developed to use that iron

age attributed to Basques as an episteme for the knowledge of Basque literature instead of the usual periodization categories.

Keywords: Euskara, Basque, metrical-poetical meaning, Mikoleta, Larramendi, episteme.

Literaturaren Historiografia Lehen Jardunaldietan Iratxe Retolazak, herrikoitasun kontzeptuaz gogoetan ziharduela, kate edo hariaren irudia erabiltzen zuen literaturaren historiaren egitekoa adierazteko:

Literaturaren historiek hari narratibo edo kate narratibo batean biltzen dituzte gertakari literarioak, eta katebegiak irudikatzen dituzte. Modu horretan, literaturaren historialariek gertakari literario horiek kateatzearekin batera, hutsuneak edo isiluneak ere kate diskurtsiboan bildu behar dituzte, hari edo kate narratibo horretan zentzua emanaz. Ondorioz, Literaturaren Historia egiterakoan lehen urratsa, ezinbestez, kateatu behar diren gertakari literario horien nolakotasuna mugatzean datza (Retolaza, 2010, 958).

Literaturaren Historiaren egitekoa zehaztearekin batera, Euskal Literaturaren Historiek orokorrean literatura idatziaren historia osatzen dutela ohar-tarazi zuen, «liburuaren argitalpenak izan ohi direlako gertakari literario kateatu horiek» eta horren ondorioz «historiako katebegi galdu bat irudikatze gaitasunaz litzateke herri-literatura baloratzeko irizpide bakar» (Retolaza, 2010, 959 eta 970). Hortik Retolazaren aldarrikapena herri literaturaren ekarpenak Literaturaren Historiaren katera biltzeko eta horrekin batera «herri-literatura eta literatura jasoaren artean dagoen continuum literarioaz aritzeko logika berria» sortzeko gonbidapena (Retolaza, 2010, 975).

Euskal literaturaren historia katebegi galduz beteriko eremutzat irudika liteke. Katebegi galduen azken izarra Lazarragaren eskuizkribua izan da, hori bera ere literatura jasoaren eta herri literaturaren ezaugarri hornitua (Cid, 2013). XIX. mendetik hona ugari izan dira gure literaturaren historian aurkituriko katebegiak, denak ere gogoangarriak, Lazarragarenak besteko distira erakutsi ez badute ere. Katebegi horietako batzuk ezustean azaldu dira, inork gutxik haien berri zekiela gure artean: horietakoa izan liteke Mikoletarena, laster mintzagai izango dudana, eta haren antzera beste asko eskuizkribu eta orri solteetan geldiro-geldiro agertu direnak XX. mendean zehar ikertzaileek artxiboetan egindako lanari esker. Beste batzuekin alde-rantziz gertatzen da: badakigu haien berri baina ez ditugu aurkitu.¹

¹ Ikus, esate baterako, Ricardo Gomezek FiloBlogia blogean eskainitako zerrenda eta hari emandako erantzunak (Gomez, 2006). Urkizuk ere zenbait berri jaso du bere euskal literaturaren his-

Katebegi galduaren irudia zenbateraino den topikoa gure literaturan Jon Alonsoren 1995eko eleberriak erakusten du. Nire asmoa ez da orain katebegi galdu horien historia egitea, nahiz eta agerikoa begitantzen zaidan berandu baino lehen historia hori idatzi beharra, ez soilik euskal literaturaren oinarri enpirikoaren alde garrantzitsua direlako, baizik eta batez ere azalpen eske dagoelako zergatik izan dituen (eta oraindik dituen) horrenbeste katebegi galdu gurea bezalako literatura batek, zenbateraino euskal literaturaren historia izan den galtze horiek erraztuko lituzketen biolentzia sinboliko eta epistemikoen emaitza. Eta zeregin horretarako hurbilketa positibista hutsa ez da nahikoa ziur asko.

Oraingoan baina, katebegi galduak ez ezik, ostendurikorik ere ote dagoen ekarri nahi nuke eztabaidara, ikusezin gertatzen zaigun ertzik, alegia itsuturik ote gauden euskal literaturaren gertaera zenbait azaltzeko nahiz eta azalpena gure begi aurrean egon litekeen, ba ote dagoen itsutasun egoera horretara lotzen gaituen ikuspegi epistemologikorik edota, alderantziz, gure ezagutza hobe lezakeenik.

1. Euskal literaturaren historiako katebegi ostendu bat?

Iraganean ere erakutsi izan dut noiz edo noiz nire harridura Mikoletaren «Modo de la vizcaína poesía y sus versos» atalean *vascuences* deitu izanagatik bere sasoiko poesia eredu zenbait. Mikoletak berba hori aukeratu izana azaltzeko ahaleginik ere egin dut: gaztelaniazko *romance* berbak hizkuntza eta aldi berean hizkuntza horretako poesia molde berariazkoenatarikoa izendatzen dituen moduan, *vascuence* ere adiera bikoitz horren arabera erabiliko luke Mikoletak, hizkuntzaren ohiko adierari poesia moldearena gehituta.

Halaber Mikoleta *vascuence* hitzaren erabilera horren asmatzailatzat jo izan dut, eta beraren proposamena isolatu eta oihartzunik gabekotzat euskal literaturaren historian (Bijuesca, 2008, 14-15). XVII. mendeko bilbotar horren lanak non eta Britainia Handian izan zuen oihartzuna eta jaso zuen

torian (Urkizu, 2000). Herri literaturan ere ontzat jo liteke ugari dela galdutakoa.

benetako arreta (Zulaika, 2009), hango hizkuntzazale baten mandatuz idatzi zenez gero euskal poesiari buruzko atala biltzen duen *Modo breve de aprender la lengua vizcaína*, zeinaren eskuizkribu bakarra oraindik Londreseko British Libraryn gorde den. Euskaldunok ostera XIX. mendera arte itxaron behar izan genuen Mikoletaren lanaren berri jakiteko, itxura guztien arabera.

Euskal literaturaren historiari begiratu arretatsuagoa eginez gero, ostera, bilbotarraren lanaren isolamendua eta oihartzun gabezia auzitan jartzeko aztarnarik aurki liteke. Izan ere *vascuence* hitza bera ez baina haren euskarazko ordaina, *euskara*, adiera metriko poetikoaz darabil Larramendik *Artean*, jakina denez. Hortaz, Andoaingo jesuitak *Artearen* amaierako poesia-gintzari buruzko atalean *euskara* hitza darabil Mikoletak *vascuence* berbari atxikitako adiera metriko-poetiko bertsuarekin, alegia gaztelaniazko *romance* bertso moldearen baliokide legez: «Esta *Euscara*, que corresponde al metro que se llama *Romance*, se tradujo con la puntualidad posible así en dísticos latinos como en endechas castellanas, pero siempre quedó con más gusto y gala en el Bascuence»² (Larramendi, 1729, 385).

Vascuence eta *euskara* berbetan ez ezik, tentagarria da elizgizon bien arteko harremana euren teoria poetikoetan ere arakatzea. Izan ere, zenbat eta gehiago alderatu Larramendiren *Arteko* kapitulua Mikoletaren eskuizkribuarekin, orduan eta agerikoago begitantzen zait jesuita San Antoneko presbiteroaren zordun izan litekeela. Horrek ez du esan nahi Larramendik Mikoleta plagiatu zuenik, ezpada honek idatzitakoa ezagutzen zuela. Andoaindarra bilbotarrarengandik aldentzen denean ere, nekez uka litezke haien arteko antzekotasunak, ondorengo taulak erakusten duenez:

² Gaztelaniazko aipuetan grafia eta puntuazioa gaurkotuz aldatu dira testuak, Larramendiren *Arteko bascuence* eta *bascongado/-a* izan ezik, andoaindarrak hala idazten dituen zereginak.

Mikoleta	Larramendi
Vizcaína poesía / poesía vascongada	Poesía bascongada (373)
<p>Ordinariamente hay en nuestra lengua dos modos de versos.</p> <p>Son pues, como digo, dos los géneros de nuestra poesía. Digo hablando generalmente porque abajo diré de otro género de versos que no son vulgares.</p>	<p>Dos modos de poesía son los que vulgarmente están en uso. (373)</p>
<p>Entrambos [modos de versos] se componen de asonantes como los romances de la lengua castellana. Y a este símil los llamamos nosotros vascuences.</p>	<p>Esta Euscara, que corresponde al metro que se llama Romance, se tradujo con la puntualidad posible así en dísticos latinos como en endechas castellanas, pero siempre quedó con más gusto y gala en el Bascuence. (385)</p>
<p>Abajo diré de otro género de versos que no son vulgares.</p> <p>También algunos modernos del Parnaso Cantábrico han escrito décimas, liras y sonetos en vascuence con los mismos acentos y consonantes que suelen tener en romance, pero es obra de poco lucimiento, por los pocos que en vascuence entienden este metro.</p>	<p>El Bascuence es capaz de todos los metros de que es capaz el romance, sin que haya más dificultad de componer en una que en otra lengua. (381)</p> <p>Todo esto hace mucha novedad a los Bascongados, como el ver estos metros [gaztelaniaz ohiko direnak] en Bascuence, y más si se practican con la licencia que hay en otras lenguas de la metáfora, analogía y demás licencias retóricas y poéticas. Pero esto nace de la falta de uso y aplicación en todos, y en los más de la falta de reflexión y del no saber los primores del Bascuence. (382-383)</p>

Antzekotasunak antzekotasun, aldeak ere nabarmenak dira. Aldeok honela adieraz daitezke, berriro ere prezeptista bien ikuspegiak aurrez aurre jarrita:

Mikoleta	Larramendi
<p>Dejando a las coplas de Lelori, lelori, que suelen cantar las mozas los días festivos, que no entran en la más grave poesía vascongada [...]</p>	<p>1. De la poesía bascongada que está en uso Dos modos de poesía son los que vulgarmente están en uso: 1.1. El primero es más arbitrario y libre, porque no tanto se atiene a los pies y sílabas del verso y metro, cuanto al aire y armonía del canto y música a que se acomodan [...] No pongo ejemplos desto por ser vulgarísimos. 1.2. El segundo modo de versos no es tan libre porque guarda sus leyes de número determinado de sílabas en cada verso. [Adibideak: Ziburuko Etxeberri] 1.2.1. <i>Noelac</i>: obseva un método como de cuartetas, en que constando cada verso de ocho sílabas, concierta en consonante el segundo con el cuarto. 1.2.2. <i>Manual devocionezcoa</i>: obseva otro metro, como de Arte mayor, en que guardan el consonante riguroso los versos inmediatos, pero no siempre el mismo número de sílabas en cada verso.</p> <p>2. De la poesía de que es capaz el Bascuenze El bascuenze es capaz de todos los metros de que es capaz el romance sin que haya más dificultad de componer en una que en otra lengua. [Adibideak:]</p>

Mikoleta	Larramendi
1. El primer modo de versificar [vascuences] es a este tono [Adibidea: Amoren contentuac]	2.1. Euskara: Aquella <i>Euscara</i> , que se hizo en Salamanca en la muerte de Luis I [...]. Esta <i>Euscara</i> , que corresponde al metro que se llama <i>Romance</i> [...].
2. El otro [modo de vascuences] es más largo, a modo de soneto. Y se canta de ordinario por el son que llaman <i>Las vacas</i> , y aunque es a modo de soneto, también se compone por asonantes [Adibidea: Denbora baten on oynerechu]	
3. [Abajo diré de otro género de versos que no son vulgares ...]. También algunos modernos del Parnaso Cantábrico han escrito décimas, liras y sonetos en vascuence [...].	

Mikoletaren eta Larramendiren arteko aldeak ugari dira, bai kontzeptualizazioaren irizpideari dagokionez, bai jarrerari dagokienez ere. Kontzeptualizazioari dagokionez, Mikoletak ohikotzat jotzen dituen moldeak, eta gaztelaniazko erromantzearekin identifikatzen dituenak, egungo bertsolaritzako handi eta txikitat ditugunak dira. Molde horiek hain zuzen ere Larramendik ez ditu aipatu ere egin, edo zeharka baino ez: «*zortzicó*, y mucho mejor *zortzidún* [,] *amarcó*, y mucho mejor *amardún*» (1729, 382). Jesuitak ohikotzat jotzen dituenak, alde batetik modako doinuetara egokitutakoak dira eta herrikoienak (adibiderik ere merezi ez dutenak), eta besetik liburu inprimatuetara heldu diren bi molde, horrek eta errima kontsonantea izateak dakarkien kutsu jasoaz hornituak biak ala biak.

Ohiko moduz gain bada beste modu bat Mikoletak bere binakako sailkapenetik kanpo utzia eta gutxi-asko Larramendiren bigarren moduarekin bat datorrena. Modu hori ez da horren usadiokoa Mikoletaren esanetan, eta horrexegatik baztergarritzat jotzen du behar bada molde arrotzen imitazioan

datzalako («décimas, liras y sonetos [...] obra de poco lucimiento por los pocos que en vascuence entienden estos metros»). Larramendi hizkuntza-ren apologistak, ostera, baztertu ez ezik aldarrikatu ere egiten ditu, euskarak molde horietara egokitze gaitasuna baduela frogatu nahirik. Molde jaso eta izen oneko horietarako euskarak duen gaitasuna erakusteko asmoz, Mikoletak bazterturiko *décima* eta sonetoen adibideak bildu ditu Larramendik (lirarenik ez ote zuen aurkitu?). Eta horiekin batera *euskara* izeneko moldeari dagokion poema bat ere ekarri du, ez soilik gaztelaniaren *romance* delakoaren euskal baliokidea, baizik eta haren ordain erabatekoa itxura guztien arabera³.

Hementxe ageri dira ziur asko elizgizon bien arteko alderik handienak. Kontzeptualizazioaren aldetik, bilbotarrak *vascuence* deitzen dituenak –*romance* haren baliokide eginik– euskarazko herri poesiako molde handi eta txikiak diren bitartean (Mitxelena ikusarazi zuenez), andoaindarrak *euskara* izeneko moldea gaztelaniazko *romance* moldearen ordain zurrun egiten du, honen ezaugarri guztiekin. Eta jarreraren aldetik, Mikoletak euskarazko herri moldeak hobetsi (lelori koplak izan ezik) eta arrotzak baztertzen dituen bitartean, Larramendi molde jasoagoen aldeko ageri da, bertakoak nahiz arrotzak izan, molde nagusi eta txikia bezalako herri ereduak aipatu ere egin gabe, behar bada eredu arrotz baina izen onekook egokiagoak direlakoan bere tesia frogatzeko, alegia euskarak duen gaitasuna arte poetikoaren arauetara makurtzeko, gramatikaren artearen alorrean egin berri duen legez. Hortik ondorio bikoitza aterako litzateke: euskara gramatikaren artearen arauetara makurtzen den hizkuntza elegante dela eta ez barbaroa (Mitxelena, 1960, 119), eta horrekin batera, arte poetikoaren arauetara ere makur daitekeen hizkuntza ere badela eta beraz inguruko hizkuntzek besteko errespetua merezi duena. Larramendiren asmoa agerikoa zen lehendik ere, Luis I.a erregearen hiletetarako *euskara* hori idaztean aditzera eman zuenez: «para que se viese que la Lengua

³ Silaba kopuruari dagokionez ez datoz bat poema hori aztertu dutenak. Bada zazpi silabadun bertso lerroak ikusi dituenik (Altuna, 2002, 26), bai eta lerro guztiak zortzi silabaduntzat jotzen dituenik ere, zazpidunak diruditeinei silaba bat gehituta oxitonoak direlakoan (Juaristi, 1990, 399-400).

santa del Vascuence sabe avenirse con las Leyes métricas del Parnaso» (Lardizaval, 1724)⁴. Berriro ere, Larramendirenean Mikoletaren oihartzunak, azken honengandik bereizteko bada ere: presbiteroak Parnaso Cantabrico hartako modernoak erdeinuz aipatzen zituen euskal poesia beste Parnaso batetiko arau berri eta ezohikoetara makurrarazten zutelakoan; jesuitak ostera horixe bilatzen du nonbait, Parnaso gaztelauko arauetara moldatzeko euskarak duen gaitasuna erakustea.

Larramendik Mikoletaren lana ezagutu izanaren beste aztarna bat Lardizavalen 1724ko edizioak eman lezake. Bertan Larramendik «mi vascuence poético» dio bere *euskara* poemaz diharduela (Lardizaval, 1724). Bestalde, hizkuntzaren izenari adiera metriko-poetikoa gehitzearen proposamenak utzi zuen beste oihartzunik *Hiztegi Hirukoitzan* ere. *Bascuence* hitzari ohiko adiera dagokio, sarrera hitz bakarrean («Bascuence, lengua de los vascongados, *euscara*, *eusquera*, *escuara*»). *Romance* hitzak sarrera bi ditu, lehenengo ohiko hizkuntz adierari eskainia eta bigarrena adiera metriko-poetikoari: «Romance, poesía, *erdara*. Lat. Dimetrum Hispanicum alternis versibus assonum.» (Larramendi, 1745), hortaz *erdara* hitzari ere adiera metriko-poetikoa erantsi dio Larramendik, *Artean euskara* berbarekin egin bezala.

Larramendiren metrika proposamena bereganatu zutenen artean Kardaberaz dugu. Honek *eusquera* izeneko poematxo bi txertatu zituen *Aita S. Ignacio Loyolacoaren egercicioac* liburuaren amaieran (Kardaberaz, 1973, 1, 258-259). Bestela ere Kardaberaz terminologia poetikoari kutsu larramendiar nabarmena dario (Altuna, 2000, 23-34). *Artean* aurkezturiko ereduetatik zenbaitek bizitza luzeagoa izan zuten jesuiten poesiagintzan behintzat, baina ez *euskara* izeneko molde honek, itxura guztien arabera. Jose Ignacio Aranak osaturiko jesuiten poesia bilduman ez da *euskara* gehiago ageri Kardaberazek ondutakoen ostean (Altuna, 2000), ez eta Aranak berak osaturiko *Tratado de métrica vasca* (1872) azterlanean ere (Altuna,

⁴ *Euskara* hori idazle izenik gabe aurkeztu bazen ere *Artean*, ezaguna da lehendik ere argitaratua zela poema hori bera eta Larramendi izan daitekeela beraren egilerik ziurrena (Goikoetxea, 1967), argitalpen berean ageri den sermoiaren egilea den bezala (Larramendi, 1973, 292). Lehen edizio horretako *euskara* edo inguruko beste pasarteren bat aldatzean ez da orrialde zenbakirik zehaztu, Lardizavalek prestatutako edizioan orrialdeak zenbakitu gabe ageri direnez gero.

1992). Arana, gainera, Mikoletaren beraren berri izatera heldu zen, Dodgsonek 1895ean berari idatzitako gutunek erakusten dutenez, baina ordurako metrika azterketa burutua zuen (Altuna, 2002, 428-429). Azkenik, Arana ia garaikide Jeronimo de Aguirre, Aranak berea idatzi zuenetik urte gutxira amaituriko beste metrika azterlan batean, *euskara* moldearen kontra azaldu zen zalantza izpirik gabe: «ni es propio del vascuence, ni agrada el sonante a los vascongados» (Altuna, 2002, 551). Honaino hel liteke *euskara* (eta berarekin batera *vascuence*) hitzen adiera metrikoaren historiaren behin-behineko zirriborroa.

Orain arte adierazitakoaren arabera ondorio arin bi atera daitezke. Lehenengo eta behin, hemen proposaturiko hipotesia onartuko balitz, euskal literaturaren historiari arazo txiki berri bat sortuko litzaioke: zelan azaldu Larramendik Mikoletaren lana ezagutu izana? Bilboko jesuiten ikastetxean emandako urteetan ezagutuko zuen ala beranduago? Bilbon Mikoletaren eskuizkribuaren aztarnarik ez bazegoen, norbaitek bidaliko zion Ingalaterratik kopia bat? Larramendiren liburutegi katalogoetan ez da Mikoletaren ize-nik aipatzen baina titulu eta idazle zehatz gabekoak badira: «algunos librillos en vascuences [*sic*]», «Siete librillos de a cuarto con cubiertas de papel y sin ellas y tres sin principio, en castellano, latín y vascuence en un atado [...]» (Altuna, 2002, 210 eta 230). Aieruak baino ezin dira egin oraingoz.

Bigarren ondorioa lexikografiari dagokio. Hiztegiek ez dute jasoa *euskara* hitzaren adiera metriko-poetikoa ez eta *vascuence* hitzarena ere. Adiera hori erabilera mugatukoa izan arren, hiztegietan batzeko modukoa ere bada, aipatutako lekukoek erakutsi dutenez.

2. Aroen mitoa euskal literaturaren irudikapenean

Euskara eta *vascuence* hitzen adiera metriko-poetikoak emango lukeena baino lotura estuagoa du periodizazioarekin. Izan ere, bazen aukera *romance* hitza bera hautatzeko,⁵ edo besteren bat: XVII. mendean *cantar vizcaíno*

⁵ XVII. mende hasieran poesia lehiaketa pare bat antolatu zuen Iruñako apezpikuak egin bezala (Mitxelena, 1990, 112 eta 119), Altunak eta Lakarrak ohartarazi dutenez (Larramendi, 1990, 15).

eta *canción vascongada* moduko formulazioak ere sortu ziren. Nekez ahatz daiteke, ostera, izen horien zama ideologikoa: gaztelaniaz errefrau ezaguna zen aldi horretan «No lo estimo en un cantar vizcaíno» zerbait baliogabekoa zela adierazteko erabilia. *Romance* bera ere ez da hitz neutroa. XV. mendeko *Vocablos castellanos* bildumak argi erakusten du hitzak antzinako Erromaren oihartzuna ozenki zekarrela berarekin:

Romance, romances decimos por unos cantares antiguos y viejos que hablan y relatan hechos pasados. El cual nombre cuido que venga de una de dos partes: o porque los hechos de los romanos fueron más notables y magníficos de todos, que según escribe un gran historiador, quien lee las historias de Roma lee los actos de todas las gentes y naciones, porque Roma o defendiéndose o conquistando con todo el mundo ovo que ver; la segunda parte donde este nombre puede venir, porque España estuvo muy luengo tiempo so el señorío de los romanos y ovo el su vulgar y común lenguaje, por esto es llamado romance. (RAE, 2007, 8575b-8576a)

Ez da zaila definizio horietan *translatio imperii et studii* mitoaren oihartzunak antzematea. Penintsulako erreinuen zerbitzura jardundako zenbait historiagilek aldarrikatua Erdi Aroan zehar, mito hori oraindik gehiago indartu zen Errege-Erregina Katolikoek alditik aurrera, Nebrijaren Gramatikako pasarte ospetsuak («siempre la lengua fue compañera del imperio») erakusten duenez. Horren aurrean adiera metriko-poetiko hornituriko *vascuence* eta *euskara* hitzak *romance* horrekiko harreman dialektiko-dialogikoan irudika ditzakegu, eta zentzu horretan beste posizio garaikide batetik etorriko lirateke, *vascocantabrisimo* delakoaren ingurutik alegia. Kutsu ideologikoa gain, badute hitz horiek erresistentziatik zerbait erabiltzaileen jarrerari dagokionez. Joseba Gabilondok (2012) proposatu du oraintsu subjektu euskaldun eta espainolaren genealogia subjektu horietako bakoitzaren posizioa sortzen duten formazio diskurtsiboak aztertuta. Genealogia horretan oinarrituta, zilegi da *romance* aldarrikatzen duen diskurtsoari subjektu espainola atxikitzea eta aldi berean *vascuence* /*euskara* plazaratzen duen diskurtsoaren sorreran euskal diferentziaren zantzuak antzematea, euskal subjektuarenak alegia.

Eta periodizazioaz den bezainbatean ere, hitz horien testuinguruak badu zeresanik. Oraintsu aukera izan dut erregimen zaharreko euskaldun penin-

tsularren subalternitate literarioaren egoeran arakatzeko Ibai Atutxak zuzenduriko egitasmo bati esker. Hor esandakoa hola labur daiteke: Europan duen hegemoniaz baliatuta eta *translatio*aren mitoak emandako legitimazioarekin, erregimen zaharreko monarkia hispanikoan formazio diskurtsibo inperial arrakastatsua eraiki da zeinaren subjektu-idazle posiziorako gizon gaztelaniadun noblea baino ez den onartzen, euskalduna posizio horretatik baztertzen den bitartean Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea dela esanez, alegia barbaroen herria (Bijuesca, 2013?). Ohartua nintzen orduan aroen mito klasikoak toki garrantzitsua betetzen zuela formazio diskurtsibo horren eraikuntzan: urrezko aroan bizi direla aldarrikatzen dute garaiko idazle gaztelaeuek, noiz edo noiz ironikoki ere, Monarkia Hispanikoaren dekadentzia agerikoa zenez gero batez ere XVII. mendetik aurrera, urrezko aroan baino burdin aroan bizi zirela iradokitzeraino (Gil-Osle, 2013). Gerora ohartu naiz baina aroen mitoak nik orduan uste baino toki handiagoa duela euskal literaturari buruzko Monarkia Hispanikoaren formazio diskurtsibo inperial horretan.

Egia da Monarkia Hispanikoaren inguruko idazleek ez ezik, XVI. mendetik aurrerako euskal apologistek ere aldarrikatu zutela Euskal Herriko lurraldeetarako urrezko aro berritua, burdin aro gisako Erdi Aro gatazkatsua-
ren ondoren, foru sistemari esker lorturiko bakealdia irudikatzeko (Madariaga, 2008, 23-26). Baina Monarkia Hispanikoaren irudikapena ez bezala, apologistek irudikaturiko urrezko aroa ez zegoen egitasmo inperialaren zerbitzura. Apologistek eta haien ondorengoek eraikitako urrezko aroaren mitoak, foralitatearekin parekatua, Aranzadik sakon aztertu duen arren, sekulako aukera galdu du mito horrek formazio diskurtsibo inperialista espainiarrean izandako eragina arakatzeko (Aranzadi 2000), izan ere formazio diskurtsibo horretan (Europako beste inperioetan bezala) urrezko aroa etengabeko aldarrikapena baita.⁶

Urrezko aroaren eta inperioaren arteko harremana estua zen aldi klasi-
koan bertan: *Eneidako* seigarren kantuak Augusto enperadorea urrezko aro

⁶ Hau ez da aroen mitoaren iturri klasikoan berri emateko tokia. Besteak beste, Yates eta Armasen liburuetan iturri horien berri eta azalpen ugari bildu da, XVI-XVII. mendeetako monarkiek eta haien egitasmo inperialak urrezko aroaren mitoari emandako erabileraren harira (Yates, 1999; Armas, 1986).

berri baten ekarle gisa irudikatzen du. XVI. mendean hasita Europako monarkia handienetako idazleek (Espainia, Frantzia eta Ingalaterrakoek) urrezko aroaren aldi berrituan bizi direla aldarrikatuko dute zeinek bere erreinuan, Astrea justiziaren jainkosaren itzulera alegorikoak agerian utziko zuenez bakealdiak ezarriko zituzten errege-erreginen bitartez (Yates, 1999). Monarkia Hispanikoan izan zen jainkosaren etorrera Habsburgo dinastiaren heltzarekin parekatu zuenik, Austria eta Astrea hitzen antzekotasun fonikoa baliatuta (Armas, 1986, 48). Mitoaren arabera urrezko aroari zilarrezkoak jarraituko lioke, eta azken honi brontzezkoak eta burdin aroak, baten narriadura hurrengorako urratsa litzatekeela. XVI eta XVII. mendeetako elaborazio literarioetan, ostera, aldi horiek, edo horien arteko batzuk, batera irudikatzen zituzten simultaneoak balira legez. Hala formazio diskurtsibo inperial espainiarraren arabera gorteak urrezko aroa gauzatzen zuen bitartean, Euskal Herria burdin aroan bizi zen. Burdin aro mitologikoan bertuteak galdu eta bizioak nagusitu zirela gogoan hartuta, aro moderno goiztiarreko idazleak laster hasi ziren burdina (*hierro*) eta okerra (*yerro*) parekatzen paronomasia edo dilogietan oinarrituriko hitz jokoen bitartez (Armas, 1986, 63). Burdingintzak bertan zuen garrantziaz jabetuta eta eskolatu gabeko euskaldunek gaztelaniaz egiten zituzten okerrekin oharturik, pausu txiki bat baino ez zegoen *hierro-yerro* bikotea Euskal Herriarekin lotzera heltzeko⁷. Monarkia hispanikoaren diskurtso inperialaren arabera burdin aroan bizi zen Euskal Herria, bertako burdinak eta aldi berean okerrekin (batez ere hizkuntzazkoek, haiek bezalako barbaroengandik espero zitekeenez) erakutsiko luketenez, kronotopo borobila osatuta: burdinaren (eta okerraren) lurraldea burdin aroan bizi zen. Itsasketak eta armagintzak are gehiago indartzen zuten pertzepzio hori, izan ere iturri klasikoaren arabera eta batez ere estoikoen ustez zibilizazioak gizakia galbideratu egiten omen zuen naturarekiko armonia apurtzen zuelakoan, ezpata eta itsasontzia izanik erortetaren irudi (Armas, 1986, 4). Benetan adierazgarria bezain paradoxikoa da diskurtso inperialak itsasketa eta armagintza erabiltzea Euskal Herria inperioaren urrezko arotik baztertu eta burdin aroa zokoratzeko, itsasketa eta armagintza izanik hain zuzen ere inperioaren beraren baldintza ezinbeste-

⁷ Beste leku batean batu dut adibide moduko aipu adierazgarri banakaren bat (Bijuesca, 2010, 32).

koak. Jokaera horrek badu bere logika, baina: bakearen eta justiziaren aldia izanik urrezko aroa, aro horretan bizi dela sinetsita dagoen subjektu inperialari onartezina zaio nonbait itsasketa eta armagintza bezalako jarduerak adieraz lezaketen biolentzia, eta bere buruaren defentsa mekanismo gisa ukapena (*deni, disavowal*) erabiliko du inperioaren bertuteen kontrako diren bizioak burdin aroan bizi diren euskaldunei egotzita. Esandakoarekin erabateko koherentzia du Euskal Herria poetarik gabeko lurralde legez irudikatzea (hori ere burdin aroaren seinale) eta urrezko aroaren gailurrean bizi den gordea ez bezalakoa, non poesia eta arteak loraldi betean dauden.

Diskurtso inperial espainiarraren ildo horren iraunkortasuna Larramendiren *euskara* gorago aipatuak ezin hobeto erakusten du. *Artea* baino lehenagoko argitalpenean Luis I.aren ohorez Salamancako jesuiten Ikastetxe Nagusian eraikitako tumuluaren berri ematen da bertarako idatzitako poema gehienak jasoaz batera. Testu guztiak izenik gabeko narratzaile batek aurkezten baditu ere, susmoa dago Larramendi bera izan zitekeela narrazio horren asmatzailea (Goikoetxea, 1967). Latin, gaztelania, frantses eta italiarazko poemen berri eman ondoren, akademia literario moduko batean («aquella especie de Academia») lehiatzen diren lau ikasleren poemak zelan sortu ziren azalduko du narratzaileak. Luzea den arren, zilegi bekit sarrera osoa hemen aipatzea:

Donde más se logró la inspiración poética del Túmulo fue en cuatro estudiantes, que casualmente se juntaron a contemplarle, y cuya ingeniosa amenidad sirvió de entretenimiento y diversión a todo el concurso en medio de circunstancias tan lúgrubas. Uno era guipuzcoano, otro gallego, otro portugués, otro castellano viejo, los cuales viendo que andaba desmandada la poesía por otros gremios, trataron de llamarla hacia sí con el cebillo, siempre grato a las musas, de juveniles años cultos. Convinieron en poetizar al asunto del común dolor, cada uno en su propio idioma, glosando algunos versos de Virgilio 6. *Aeneid.* sobre la muerte de Marcelo príncipe romano, versos llamados antes áureos por el bolsillo de doblones que interesó su autor, y ahora más áureos por los dorados escolios de nuestros licenciados. El guipuzcoano, después de haber afectado una discreta bozalidad en romance diciendo *Rey Luis tener gloria, España sentir, gemir, morir*, con aplauso de los oyentes, que observaron lo oportuno

de los infinitivos porque el objeto no admite otros tiempos, tomó por tema aquel sesquiverso, *Ostendent terris hunc tantum fata, nec ultra-Esse siment* [*Eneida* 6.869-70]. Sobre esto dijo que se le figuraba la vida del rey a modo de aparición celestial, cuya propiedad es consolar mucho y durar poco, o como una preciosa reliquia o bella imagen que, guardada en un camarín, no se muestra más que por un breve rato y luego, corrida la cortina, se recoge. Mas para que se viese que la lengua santa del vascuence sabe avenirse con las leyes métricas del Parnaso, se explicó con más gala con esta / EUSCARA. (Lardizaval, 1724)

Gipuzkoar euskaldunari, beraz, *bozalidad* izeneko gabezia nabari zaio, nahiz eta argitzen zaigun horren itxurak baino ez zituela egin, berak asma-tutako *euskara* poemak laster agerian utziko lukeenez. *Bozalidad* izena ez da ohiko hitza gaztelaniaz. CORDEk bost emaitza soilik jaso ditu, denak XVII eta XVIII. mendeetako filipinarren berri ematen duten lanetatik, eta «bozalidad y barbarie», «bozalidad y falta de policía» bezalako testuinguru adierazgarrietan. Ohikoagoa da *bozal* adjektiboa, adieretatik bat ‘simple, necio, idiota’ duena, eta CORDEko emaitzen artean «vizcaíno bozal» edo «bozal vizcaíno» zenbait aldiz ageri da. Hortaz, eskuartean dugun lanean ere euskaldunarengandik, burdin herrian jatorria izateagatik, hizkuntza oker erabiltzea espero da. Errege hil berriaren irudikatzea aurrez aurre oposatzen zaio euskaldunaren horri. Hasteko erregea heroiei dagokien lori az horniturik dator eta horrekin batera Martzelo erromatarrarekin identifikatuta dago, *Eneidako* seigarren kantuko pasarte bat gogora ekarrita. Jakina denez, Eneas bere aita Ankisesen bila jaitsiko da azpimundura Kumaseko sibilaren laguntzaz, bai eta aurkitu ere. Ankisesek erromatarren etorkizun loriatsua iragarriko dio Eneasi geroan izango diren erromatar ospetsuenak begi aurrean jarrita. Martzelo ere agertuko zaien heroi erromatar horietakoa da, Augustoren oinordetzarako deitua baina gazterik hil zena, narratzaileak aipaturiko bertso lerroetan kutsu patetiko nabarmenaz gogorarazten denez: «patuek erakutsi baino ez diote egingo munduei [gazte] hau, luzaroago izaten utzi gabe» (*Eneida* 6.869-70). Dena den, ez da ahaztu behar lerro gutxi gorago Augusto bera agertu zaiela Troiatik ateratako aita-seei. Ankisesen iragarpenaren arabera Augustoren eskutik urrezko aro berri bat etorriko da, Martzelok luzatuko zukeena hain gazterik hil izan ez balitz. *Eneidako* pasar-

te hori guztia, narratzaileak laburki gogoratua, lehen Borboien Monarkia Hispanikoak bizi duen egoeraren alegoria bilakatu da Luis I.aren heriotzaren ospakizunerako Salamancako jesuiten Ikastetxe Nagusian sorturiko poemetan. Eta horrekin batera Espainiako formazio diskurtsibo inperialaren gai nagusiak elkarri uztartuta eta laburbilduta agertu dira: Eneas troiararengandik Erromako Augustorengana doan ibilbidean *translatio imperii* delakoa iradoki da, bai eta urrezko aroaren itzulera lehen enperadoreari egingdako aipamenaren bitartez, aldi berean euskaldunaren «bozalidad» horrek, itxurazkoa baino ez bada ere, poesia bezalako hizkuntz tramankulu sofistikatuak sortzeko gaitasun gabezia gogora dakarrela, alegia arteen loratzerik ezagun ez duen burdin aroarekiko lotura.⁸

Sarreran iradokia den zama ideologiko hori guztia esplizitukiago garatuko da Larramendiren *euskara* poeman, batez ere aldien mitoari dagozkion kontzeptuak. Luisen errege izendapena zeruko aingeru baten agerpen gisa irudikatu ondoren, Gipuzkoako mendien erantzuna honakoa izango da:

5 Jaquinéz, piztutzen zála
Lengó urrezco edade-á,
Guelditúco eztá nigátic,
Cíon mendi bacoitzác.

6 Naizuén mendi edoceñéc
Potosí bézala izán,
Ez nai burdin-á Emaníc,
Báicen Ofirco urre-á.

(Larramendi, 1729, 384)

⁸ Tubalen mitoa nagusi izan bada ere, Eneasen istorioa ez zaio guztiz arrotza euskal kulturari, apologisten artekoari behintzat. Julen Arriolabengoak aztertu duenez, «Cachopínek Euskal Herriko leinu eta pertsonaia askori eman zien jatorri troyarra, Diogenis erreginaren eta bere semeen bitartez belaunaldiz belaunaldi jasoa, hala nola, erromatarren aurka borrokatu ziren kapitainei (Julio eta Anquises), Bizkaiko jaunei, Gebarari, Lezcanori, Altamirako Aznarri eta Hedoni, eta abarri» (2006, 136). *Translatio* inperialaren kutsurik izan liteke genealogia honetan, Britania bitarteko dela, Diogenis erregina hori Brutoren amatzat jotzen denez, alegia britainiarren fundatzailatzat. Dena den, Larramendirentzat Eneasen istorioari eskainitako kantu epikoa inspirazio iturri baino ez da, beraren *euskara* Virgilioren poemako pasarte bat glosatzeko eredu eta aitzakia, ez harreman genealogikoak asmatzeko.

Erregearen heriotzaren ondorioz, ordea, mendiok lehengo egoerara itzuliko dira:

11 Burni edade-a berriz
Dator zorí gaistoán,
Urre-oriac quendurican
Burnidún anz illunác.

(Larramendi, 1729, 385)

Ez da edonolako laudorioa errege honi Larramendik eskaini diona, Felipe V.aren semeak Gipuzkoako mendiak burdin arotik aterarazi baititu berarekin ekarri duen urrezko aroari esker, aldaketa horrek labur iraun badu ere. Baina aldaketaren laburrak berak aditzera ematen du lurralde horren ohiko egoera burdin aroa dela, mendietako meatzeek erakusten dutenez. Soilik poema goitik behera zeharkatzen duen jarrera hiperbolikoak –lizentzia poetikoak alegia– eman du bide une batez Euskal Herria betiereko burdin arotik kanpo irudikatzeko. Hortaz, Larramendi bera ere ez da guztiz gai izan formazio poetiko inperialaren eraginpetik bere burua askatzeko. Edo behar bada zuzenagoa litzateke esatea ezina duela diskurtso inperialak ezarritako subalterno egoeratik guztiz askatzea, beste lanetan gertatu bezala: «Subordinazioa berea egin ez balu euskara-gaztelania-latina egingo zukeen hiztegia. Haientzat eta haien kontra [Mariana, Mayans eta halakoak] egin zituen liburu guziak» (Sarrionandia, 2010, 491). Izan ere, burdina eta Euskal Herria lotzen dituzten pasarteak ugari dira gaztelaniazko literaturan, baina ez euskarazkoan. Litekeena da Larramendik lehenengo gaztelaniaz idatzi izana *euskara* eta gero itzuli izana latin eta euskarara.

Poeman ez dago hizkuntzari buruzko aipamenik, nahiz eta horixe bera izan euskaldunei buruzko diskurtso inperialaren ezaugarri garrantzitsuena. Hala ere, Larramendiren asmoan poema bera da, *Euskara* izenetik hasita, erakutsi nahi duenaren frogarik sendoena, alegia «que la lengua santa del vascuence sabe avenirse con las leyes métricas del Parnaso». Baina meritu guztia ez da soilik hizkuntzarena, baizik eta hizkuntza horren erabiltailearena ere. Beste hiru ikasleek, portugesak, galiziarrek eta gaztelauak, zeinek bere hizkuntzan *endecha* sorta bana esan ondoren, bertan entzule zen batek («un golilleja mozalbeta, que tenía trazas de oficial de pluma») aurpegira botako dio gipuzkoarrari beraren poema edozein gairi buruzkoa izan zitekeen

la, ulertzerik ez dagoenez. Kexa horrek aukera ezin hobea eskainiko dio euskaldunari bere hizkuntza gaitasunen alardea egin eta ezjakinaren tokian bestea uzteko, diskurtso inperialak ezarritako rolak iraulita karnabalizazio prozesu baten bitartez (Bakhtinek esango zukeenez). Hona hemen gipuzkoarraren erantzuna:

Yo no tengo la culpa de la ignorancia de Vm., como no la tendría Homero si al recitar su *Ilíada* en griego tuviera un oyente de ese carácter. Mas, porque no se presume que estoy tan pobre de idiomas como Vm. de urbanidad, ni que mi musa está ligada a sólo el hechizo del vascuence, diré en verso latino elegiaco los mismos pensamientos que antes dije en mi propia lengua, traduciendo fielmente las coplas del vascuence y dando a cada copla su dístico por el mismo orden [...]. Ve aquí Vm. (añadió el estudiante, vuelto al que le había provocado), ve aquí expresado todo el sentido de mi vascuence poético. Mas porque todavía no sabrá Vm. si viene al caso o no, pues para Vm. y otros de su cultura el latín será vascuence y el vacuence latín, sacaré a Vm. de cuidado con otra no menos fiel traducción en castellano siguiendo a mis compañeros en el metro de endechas, cada una de las cuales será expresión literal de su copla vascuence, también por su orden. Y no encresparé mucho el estilo porque no demos en el mismo escollo. (Lardizaval, 1724)

Hortaz, hasieran *bozal* itxurak egiten zituenak azkenean bere benetako hizkuntza gaitasun jasoak erakutsi du eta entzule guztiak desengainatu. Era horretara, bai euskarak berak eta bai erabiltzaileak gezurtatu egin du diskurtso inperial espainiarrak euren buruz dioena eta ordura arte uste errotua dena: *imposible vencido* etorkizunekoaren hazia aurkitua zuen Larramendik *Artea* argitaratu baino lau urte lehenago behintzat. 1724ko liburutzoko euskalduna *trickster* delakoaren trikimailuaz baliatzen ikusi dugu: ezusteko poema txundigarriak egin ditu euskaraz, latinez eta gaztelaniaz «depués de haber afectado una discreta bozalidad en romance», eta ez du aukerarik galduko argi uzteko denetatik onena lehenengoa dela: «pero siempre quedó con más gusto y gala en el bascuenze» (Larramendi, 1729, 385). Ikasle euskalduna idazlearen beraren *alter ego* izan daitekeen heinean, azken honi ere badagokio haren *trickster* jaidura. Baina Andoingo semearen lan erraldoiari bere osotasunean adituz gero, iruzurgile hutsarenaz baino hobea, sarritan

trickster horiek aldi berean izan ohi diren kultur heroien itxuraz ere irudika daiteke Larramendi, San Martin berri baten antzera, azken hau denez gero euskal tradizioan *trickster* amarruak dituen kultur heroia (Astigarraga, Kalzakorta, Pedrosa, 2008). Kultur heroi horiek egin ohi dutenez, Larramendik ere bere herriaren esku jakintzaren sekretuak jarri nahi zituen, hizkuntza jakintzarenak batez ere, gramatika-poetikari eta lexikografiari denbora eta ahalegina eskainita. Lan horietako batzuk Salamancan egin zituen, non eta inperioaren jakintzaren gunetzat jo litekeen hirian. Lan horren bitartez, aurreiritzi errotuak gezurtatuaz batera, sermoigile eta idazleentzako lanabes nahitaezkoak sortu zituen. Euskal Herri penintsularreko literaturen historiari dagokionez, ez da gehiegikeria esatea Larramendirekin *episteme* berri bati hasiera eman zitzaiola, ustezko burdin arotik ateratzen hasteko aldia.

Larramendiren jarrera heroikoa ez zitzaion ordea dohainik atera euskal literaturari. Andoingo jesuitaren aukerak eraginkorrak gertatu ziren epe luzera, berak ezarritako lehentasunek badirudi zeharo baldintzatu zutela ondorengo euskal literaturaren garapena. Jesuiten hezkuntza sistemak, Ratio Studiorum delakoak, Larramendiren *habitus*-a (Bourdieuaren berbaz esatearren) garatu ez ezik, bere lehentasun literarioak ere bideratu zituen. *Habitus* horren aztarnak, iritzi poetikoei dagokienez, ezaugarri bitan behintzat dira nabarmen: herri poesiaren bazterketan eta maitasun poesiaren isilaraztean. Lehenengo eta behin badirudi Larramendirekin hasitako jesuiten tradizioan poesia eredu jasoagoa hobetsi zela eredu herrikoia goen kaltetan, Juan Mari Lekuonak jesuiten neurtitz bildumari egindako sarreraren dioenez: «Herri kantuen joera baino goragokoa da beren estiloa eta formazioa. Euskara ongi ikasia duten arabera, nabari zaie formazio erretorikoa, klasikoen mundua, eliz literaturaren islada. Maila jasoago batean mamitutako olerkigintza berena, poesia herrikoarekin konparatuta» (Altuna, 2000, 11). Horretan ere Larramendiren lehentasuna monarkiaren formazio diskurtsibo inperialari erantzutea litzateke, euskaraz egin zitekeena erakustea («la poesía de que es capaz» dio Artean) edota Ziburuko Etxeberri bezalako elizgizonen egindako poesia deboziziozkoa aldarrikatzea, baina ez euskaraz ohikoa zen herri poesiaren berri ematea. Ez da hortaz harriztekoa XVIII. mendearen amaieran Herderrek bigarren Larramendi baten irrika erakutsi izana, McPhersonen Eskozian egindakoa euskaldunen artean egingo lukeena (ikus

Altzibar, 1986, 20; Apalategi, 2013, 59), Larramendi lehenak ez bezala. *Corografía* alde askotatik miresgarrian, esate baterako, Gipuzkoari eta Euskal Herriari buruzko horrenbeste berri jaso zuen, tartean hizkuntzari eta dantzak bezalako herri kultura adierazpenei buruzkoak, baina isiltasuna erabatekoa da herri literaturaz eta poesiaz den bezainbatean, nahiz eta ez diren gutxi autoritate gisa aipaturiko poeta ospetsuen aztarnak.⁹

Bigarren ezaugarriaz den bezainbatean, agerikoa da maitasun poesiaz da goen isiltasuna Larramendiren hausnarketa poetiko eta metaliterarioetan, poesia mota horri darion kutsu erotikoa arbuigarria zaionez gero disziplinatzea (Foucaultek esango zukeenez) lehenesten duen diskurtso katoliko erromatar postridentinoari. Litekeena den arren Larramendik Etxepareren liburua ezagutu ez izana, erraz pentsa liteke ere erretore garzarraren maitasun poemek oztupo gaindiezinak jarriko lizkiokeela Kontrarreformaren araberrako *decorum* disziplinatuari: Etxepareren liburua ezagututa ere, nekez izango litzateke eredugarri Trentoren ondorengo elizgizonentzat eta are gutxiago jesuitentzat. Oihenarten lanen aipamena ere ezin adierazgarriagoa da: *Notitia* sarri dakar gogora Larramendik baina ez poesiarik. Bata erruz erabilia bestearen berririk bat ere ez zuen izan? Artean «*zortzicó, y mejor*

⁹ Artean esandakoaz gain, Larramendik gogoko eta erreferentziako zituen poetak arakatzeko toki egokia izan liteke *Corografía*. Poeta horiek autoritate gisa dakartza gogora, alegia etsenpluen eremuko argumentu gisa, bai eta bere jakituriaren ostentaziorako, eta ez eredu poetikoak eskaintzeko asmoz. Hala ere diskurtso poetikoan zituen lehentasunak adieraz ditzakete poeta aipatuek. Dene-tatik aipatuena Virgilio da: *Eneida* birritan aipatzen du, behin lehen kantuaren zeharkako aipamen baten bitartez (1969, 31) eta beste behin 8.424-5 bertso lerroak zehazki aldatuta (1969, 72-73) – bertso lerro gogoangarriak nonbait *Hiztegi Hirukoitzaren* sarreran ere aipatzen dituzenez gero (1745, LIII)–, eta *Georgikak* behin (1.390-392), hori ere zeharka eta titulua aitortu gabe (1969, 41). Ovidioren *Metamorfosiak* (1.414-5) behin aipatu ditu, horiek ere zeharka eta titulua aitortu gabe (1969, 304), eta behin ere Juvenalen *Satirak* bildumako pasarte bat (15.69), zehazki aipatua baina poeta-ren izena eta honen lana aitortu gabe (1969, 305). Homero ere behin aipatua da, Virgiliorekin batera, baina oso modu orokorrean (1969, 72). Herri hizkuntzak darabiltzaten poeten artean Gongora da Larramendik aipaturiko bakarra, *Fábula de Polifemo* y *Galatea* poemako 4. ahapaldiko pasarte bat aldatuz (1969, 72), poema bereko 5. ahapaldiaren amaiera ospetsua («infame turba ...») aipatu zuen bezala *Hiztegi Hirukoitzaren* sarreran (1745, LV). Hortaz poeta erromatarrak, antzina-koak alegia, nagusi dira Larramendiren aipuen artean, eta hori bezain adierazgarria da haien imi-tatzaile eta kuleranismoaren eredu den Gongora izatea modernoan ordezkarri bakarra. Larramen-diri dagokionez erabat arrazoizkoa da Juan Mari Lekuonak jesuiten poesiagintzaz esandakoa.

zortzidún [,] *amarcó*, y mejor *amardún*» esaten zuela (1729, 382), ez ote ziotuen sortu *-dun* amaierako molde metrikoen izenak Oihenartek asmatuak *hamarkun* eta *hamalaurkun* hitzen eredura (2003, 513 eta 525), bertsoak izendatzeko herri eraren kaltetan eta kutsu jasoagokoaren mesedetan? Oihenarten jarrera kultista gogoko izanik haren poesiagintzaren ezagutza ezin ote zuen aitortu Larramendik jarrera moralista zurruna zela eta¹⁰? Azkenik, bizkaierazko maitasun poesia ere guztiz gelditu da isilpean Larramendiren lanetan, nahiz eta ezina dirudien haren berri ez ezagutu izana lehen atalean azalduko hipotesiaren arabera, alegia Andoaingoa Mikoletaren teoria metrikoetatik abiatu zela bereak sortzeko. Beraz maitasun kutsuko euskal poesia idatzi osoak eten nabarmena pairatuko zukeen Larramendiren eraginez.

3. Periodizazio irizpideak

Gure inguruko literaturen historien antzeko euskal literaturaren historia bat izan nahi bagenu ere, goragoko orrialdeetan esandakoaren arabera zera onartu beharko genuke: historia horiek posizio hegemonikoetatik idatziak izan direla, alegia, Euskal Herri penintsularreko euskal literaturak oso be-

¹⁰ *Corografía*n, esate baterako, sexu moralarekiko kezka aztarnak agerikoak dira. Larramendi herri dantzen aldekoa bada ere, dantzak lizunkeriarako aukerarik ematen ez duen artean behintzat, biluztasunaren irudikapen poetikoen aurrean erne ageri da, ia antsietatez erantzuteraino: «*Brontesque Steropesque et nudus membra Pyracmon*» [Eneida 8.425]. *¿Para qué desnudos estos pobres ferrones? [...] Pues ¿cómo puede excusarse el pintarlos con tanta gravedad, indecentes por desnudos, y como los pariría su madre la gigantea, y esto sin respeto a que eran hijos de Vulcano o de Neptuno, dioses tan honrados? Díales siquiera a cada uno su obrera o roclo largo de lona y, en acabando su trabajo y fuera de la cueva, vistiéranlos como acá se visten nuestros olaguzones: nadie dirá que son aquellos mismos que en la herrería parecían diablos tiznados*» (Larramendi, 1969, 73). Gorputz biluziaren irudikapenari Larramendik erantzun bikoitza eman dio: lehenengo eta behin kritika poetikoaren bitartez, egoera epikoaren seriotasunak («gravedad») eta pertsonaien mailak eskatzen duen *decoruma* hautsi delakoan; eta bigarrenik *comparatio* amplifikatzailearen bitartez, *Eneida*ko pasarte horrek aukera ezin hobea eskaintzen duenez gero olagizon euskaldunen nagusitasuna erakusteko antzinate klasikoak burdingintzaz sorturiko irudikapenen parean, eta bide batez moralaren alorrean ere. Aldi berean olagizon euskaldunek arropa gutxi erabiliko zutela zioen diskurtsoari (esate baterako Covarrubias, 1611, s. v. «azero») ere erantzuten ari zen Larramendi.

randu (eta orduan ere ez oposiziorik gabe) ezagutu duen posizio batetik. Gure literaturak ezaugarri nabarmenik izatekotan posizio hegemoniko horretatik baztertua izana da, eta XVI-XVIII. mendeen arteko aldiari dagokionez, subalternitate egoerara zokoratu izana ere, horixe baita burdin aroaren irudiak adierazten duena.

Linda Hutcheonek literaturaren historien eredu nazionalen kutsu teleologikoa agerian utzi eta eredu horri aurkitutako mugak sintetizatu ditu. Aldi berean literaturaren historien eredu nazionalari ordezkioak bilatzeko bideak ere iradoki ditu (zilegi bekit gai horri buruzko pasarte luzea hona aldatzea):

Lo que necesitamos todavía es, entonces, más maneras nuevas de contar la historia del pasado literario y de imaginar su futuro. Dada la historia de la historia literaria, estas maneras tendrán que ser narrativas autocríticas y autorreflexivas, abiertas a voces contestarias y resistentes. [...] Las teorías de Foucault de las formas genealógicas y discursivas sugieren posibles modelos alternativos que encajarían en esta descripción. Como toda historia, la historia literaria es lo que Foucault denomina un discurso, una práctica discursiva con sus propios mecanismos, estrategias de argumentación y aparato retórico. Nuestra forma de utilizar esa práctica discursiva no sólo refleja, sino que también influye, en nuestra manera de pensar la cultura literaria y, de esta forma, la forma en que actuamos en esa cultura [...]. Esta es la razón por la que la historia literaria y las políticas identitarias –nacionales o de otro tipo– han llegado a estar tan estrechamente relacionadas de manera histórica: tales narrativas legitimistas tienen un impacto, además de reflejar el sentido de identidad de las personas como integrantes de un grupo, creando juntas una cultura. Pero hoy en día hay muchos grupos que se identifican a sí-mismos y cada individuo puede identificarse con un número muy variado de ellos, según la raza, género, elección sexual, etnia, nacionalidad, y así sucesivamente. En lugar de desesperarse buscando un enfoque único de trabajo para la historia literaria, quizás deberíamos, en su lugar, considerar perspectivas inclusivas, múltiples y comparativas que, sin embargo, no aspiren a ser totalizadoras ni universalistas. La temprana idea de Foucault del *episteme* como conjunto disyuntivo de relaciones, puede leerse también como una alternativa a la noción más convencional de historia literaria de un período o un *Weltanschauung*,

sugiriendo que, con el permiso de Huizinga o Fukuyama, no todo pensamiento histórico debe ser teleológico. Pero aún deberíamos necesitar alguna forma de configurar la comprensión histórica como un proceso que supone un diálogo crítico del pasado junto con el presente y el futuro, incluso si huecos y discontinuidades estructuran ese intercambio en lugar de la continuidad cronológica implicada por la teleología. (Hutcheon, 2006, 297-299)

XX. mendeko euskal literaturari dagokionez, eredu historiografiko nazionalaz gaindiko proposamena Joseba Gabilondok (2006) eskaini digu *Nazioaren hondarrak: euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak* liburuan, non alegoria nazionalaren generoa auzitan jarri edo genero horretatik ihes egiten duten diskurtsoak eta euren subjektuak dagoen duintasunaz aztertzen dituen, historia postnazional batek eskatzen duen ahots aniztasunari lehentasuna emanaz. Oraitsuago euskal literaturaren historiaren tarte zabalago batera hedatu du Gabilondok bere proposamena, Saizarbitoriaren *Martutene* eleberriak eragindako hausnarketaren haritik:

Jakina, ez dagoen [euskal historiaren] subjektu [positibo] hori sortzeko egin behar diren maniobra diskurtsiboak izugarriak dira. Euskal literaturaren historiara gure analisia mugatuz, doktrinak, hiztegiak eta gramatikak bihurtu behar izan dira ez dagoen literatura baten objektu positibo, hala euskal literaturaren subjektuaren historia era positiboan linealitate etengabe batean azal dadin, XVI. mendetik XXI. mendera arte. Historia hori positiboki ematea bezain ez-korki ukatzea oso da erraz: ez dago euskal literaturarik, orainalditik bateratutako saio filologiko bat baino ez da, historian jarraitasunik izan ez duena, eta abar. Jon Casenavek azaldu ditu eredu positiboaren mugak bere *Euskal literaturaren historiaren historia*-n. (Gabilondo, 2013, 96)

Goragoko ataletan erakutsitakoaren arabera, euskal literaturaren historia hori ukatzea horren erraza bada euskarazko literatura baterako aukera bera ukatu delako izan da, alegia euskarazko literatura dei genezakeen diskurtsoaren baldintzak errotik ukatu dituen episteme batean murgilduta bizi izan delako euskal literatura. Mugaz honako Euskal Herriaz den bezainbatean, horixe sinetsarazten zuen urrezko aro artistikoa bizi zuen Monarkia

Hispanikoaren diskurtso inperialak: Euskal Herria poetarik gabeko lurraldea zela, burdin aroan bizi zen burdinaren lurraldea zela. Baldintza horietan subalternitate sakonera zokoratutako euskal subjektua sortu du formazio diskurtsibo horrek, bikoitza izan litekeen subalternitatera. Alde batetik, zatika baina positiboki ezaguna dugun ahozko edota herri literaturaren bilketa bultza lezakeen edozein ekimen indargabetu zuelako, euskal literaturaren eremu zabal eta emankorrak isiltasunera kondenaturik: errefrau bildumak baditugu baina ez, esate baterako, garaian bertan egindako balada bildumarik, *romancero* bildumak diren moduan. Beste alde batetik, ezgaitasunaren diskurtso horrek berak garaiko literatura ereduaren araberrako emaitzen sorruntza eta zabalkundea oztopatu behar izan zuen, nahiz eta eremu horretatik ere euskaraz idatzitako saioren aztarna urri bezain adierazgarriak heldu zaizkigun. Azken batean, biolentzia epistemikoaren eraginpean garatutako literatura baten historia kontatzeko modua bera da auzitan dagoena:

XVI. mendetik honako euskal historia ere hutsune jatorrizko baten inguruan idatzi behar da, ezorki, negatiboki, hain zuzen, euskal eliteek euskarari uko egin eta estatu zentralisten aurrean beren buruak subordinatzen dituzten momentu horretatik, euskal masa meatzari, nekazari eta arrantzaleak subordinatzen dituzten momentu horretatik abiatuta. Euskal historia subjektu ezkor baten inguruan idatzi behar da: euskal subjektu subordinatua definitzen duten zartadura eta bortizkeriako trauma. Gure historia historia subalternoa izan da, ezinaren historia negatibo bat, ezezka bakarrik konta daitekeena eta beti estatu frantsesaren eta espainiarraren gehiegitasuna ere badena, era positibo batean estatuaren hizkuntzan bakarrik idatz daitekeena, historia bera kontatzeari uko eginez. (Gabilondo, 2013, 97)

Proposamen horren muinarekin bat eginik ere, iritzia dut inperioaren artxiboa irakurtzea (ikus Said, 1996, 100-101) emankorra izan daitekeela, literaturaren historiari dagokionez behintzat, Gabilondok aipaturiko «historia subalternoa» horren ezagutzan egon litekeelako biolentzia epistemikoari ihes egiteko atea. Izan ere, formazio diskurtsibo inperialaren eragin zitelenetariko bat ezindua bera ezintasunaren errudun egitea da. Geroko pasarte ospetsuak hein batean diskurtso hegemonikoaren ikuspegia bereganatua du: «euscaldunec berèc dute falta eta ez euscarac» (Axular, 1643, 19). Liburuak sortu eta argitaratzeko beste hizkuntzetako erabiltzaileek

betetzen zuten posizio bera euskaldunek (batez ere Euskal Herri penintsularrekoek) ere betetzeko modurik ote zuten da galdetu beharrekoa.

Postnaziotasunaren ikuspegi hori transnaziotasunarenak indar lezake. Ikuspegi transnazionalen gauzatzea literatura azterbideen eremuan literatura konparatuak dakar. Edward Saidek literatura konparatuaren abantailak azpimarratu ditu nazionalismo murriztailearen eta dogma akritikoaren antido-togisa, baina aldi berean literatura konparatua bera sorreratik inperialismoari loturik dagoela ohartarazi du (Said, 1996, 90). Lehen konparatisten kutsu inperialista nabarmena Erromaniako literaturari eskainitako zentralitateak erakutsiko luke. Jarrera horren adibideen artean Saidek Auerbachen *Mimesis* aztertu du. Gure helburuetatik hurrago dagoen Curtius ere aipatzen du. Curtiusen *Literatura europea y Edad Media latina* ospetsuan ageri da *translatio*aren historia goiztiarrenetarikoa. Historia horren harira *romance* hitzaren adierak ere bildu zituen Curtiusek, molde poetikoarena besteak beste (Curtius, 1955, 46-61), izenean bertan Erromaren aztarna duen hitzarena hain zuzen ere, XV. mendeko *Vocablos castellanos* bilduma lexikografikoak gogora zekarrenez. Baina kultur artxibo inperialaren irakurketa kontrapuntistikoari esker (Said, 1996, 100-101) argiago antzeman ditugu *vascuence* eta *euskara* hitzen adiera metriko-poetikoaren kutsu polemikoa eta erresistentziazkoa. Eta literatur generoen kategorietan ez ezik, periodizazioan ere izan lezake eraginik Saiden proposamenak, berak mendebaldetik kanpoko eremuetarako esandakoa Europa barruko herri txikietara eta haien hizkuntza eta kultura gutxituetara aplikagarri den heinean:

Casi sin excepción, los discursos universalizadores de la Europa moderna y de Estados Unidos presuponen el silencio, voluntario o no, del mundo no europeo. Silencio; ya sea a través de la incorporación, la inclusión, el gobierno directo o la coerción. [...] Nuestro cambio de óptica interpretativa nos permite desafiar la autoridad soberana e indiscutible del observador occidental, supuestamente desinteresado. (Said, 1996, 100)

Horren arabera, periodizazio kategoria unibertsalistak erlatibizatzeke modua izanik eta inperioaren ikuspegi hegemoniko interesatua luzatu nahi ez bada, ustezko burdin aroa ez da nahi eta nahi ez literatura gabeziaren aldia izango -poetarik gabeko aldia-, inoren urrezko aroaren alteritate baizik,

bere burua urrezko aroan irudikatzeko gaitasuna duenak behar duen beste itxuraz isila baina funtsean isilarazia, subalterno posizioa betetzen duenari gertatu ohi zaionez. Agian aldi hori interpretatzeko era honek hobeto azalduko luke zergatik XVI-XVIII. mende arteko aldia katebegi galduen edota ostenduen aroa den.

Ikuspegi epistemologikoaren aldaketak izan dezakeen abantailak ageriago geldituko ziren, behar bada. Eta hala ere, inorentzat hurbilketa positibista eta enpiristek oraindik zentzurik balute, aldi horretako euskal literatura penintsulararentzat izango lukete, aldi horri buruzko ezjakintasunari eta isiltasunari erazitako ahots aztarna berriak ekarriko lituzkeelako. Datu, testu edota berri gehiagoren agerpenak ez luke orduko subalternitate egoera aldatuko baina egun iraganaz dugun ezagutza aberastuko luke, egoera uste duguna baino korapilatsukiago irudikatu beharra balekar ere.

Azkenik, gure literaturaren historia nazio-estatu hegemonikoen literatur historien eredura idatzi nahi bagenu ere, agian gurearen antzeko subalternitate egoerak bizi izan dituzten kasuak bilatu beharko genituzke. Britainia Handiko eta Espainiako urrezko aldiak aurrez aurre jartzean, Barbara Fuchsek honako ondorioa atera du:

Only by noting the contrast between these constructions can we recognize the national investments of literary histories and their concomitant blind spots. Like any grand narrative, the literary histories that give us periodization require interrogation and qualification, both of which are enabled by a transnational account. [...] It behooves us to insist on the partial nature of the national version and to seek out instead the more nuanced, historicized, and geographically diverse narratives that might challenge powerful histories of teleology and primacy. (Fuchs, 2012, 326)

Fuchsek urrezko aroak bizi zituzten esperientzia inperialentzat esandakoa inperio horien besteentzat ere erabilgarri izan liteke. Azken batean, subalternitatearen esperientzia orokorragotzat jo liteke dominazioarena baino. Urrezko aroen burdin aroak elkarrekin historizatzeak historia subalterno bakoitza aberasteaz gain, historia hegemonikoei erronkak jartzeko moduko historia alternatibo baterako aukera eskainiko luke, bai eta subalternitate egoeratik datozen ahotsak etorkizunean sendoago entzunarazteko.

Bibliografia

ALTUNA, P., 1992, «Tratado de métrica vasca (1872)», *Fontes Linguae Vasconum*, 59 (1992) 119-165.

———, 2000, *Euskal bertsozintza. XVIII, XIX eta XXgarren mendeetako jesuita gazteek egin neurtitzak. Azterketa metrikoa*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

———, 2002, *Haizeak ez eramango!* Donostia: Deustuko Unibertsitatea.

ALTZIBAR, X., 1986, «Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)», *Euskera*, 31 (1986) 17-45.

APALATEGI, U., 2013, «Euskal subjektuaren bilakaera erromaneskoa: desberdintza estrategiaren eta homologazio nahiaren arteko negoziaketa literario-ideologikoak», [artikulu linean], *452^oF. Literaturaren teoria eta literatura konparatua aldizkaria*, 9 (2013) 56-77, [Konsulta data: 2013/09/09], < http://www.452f.com/pdf/numero09/09_452f-mono-ur-apalategi-orgnl.pdf>

ARANZADI, J., 2000, *Milenarismo vasco. Edad de oro, etnia y nativismo*. Madril: Taurus.

ARMAS, F. A. de, 1986, *The return of Astraea: an astral-imperial myth in Calderón*. Lexington: University Press of Kentucky.

ARRIOLABENGOA, J., 2006, *Ibarguen-Cachoñín kronika. Edizioa eta azterketa*. http://www.euskara.euskadi.net/appcont/tesisDoctoral/PDFak/Julen_Arriolabengoa_TESI.pdf

ASTIGARRAGA, A., KALZAKORTA, J., PEDROSA, J. M., 2008, *Gilgamesh, Prometeo, Ulises y San Martín. Mitología vasca y mitología comparada*. Ataurun: Jose Miguel de Barandiaran Fundazioa.

AXULAR, P., 1643, *Guero*. Bordele. (Faksimile-edizioa, Bilbo: Euskaltzaindia, 1988)

BIJUESCA, K. J., 2008, «Mikoleta, euskal poesiaren monumentalizazioan aintzindari», *Bidebarrieta*, XIX (2008) 11-24.

———, 2010, «Literatura eta mezenasgoa XVI eta XVII. mendeetako Euskal Herri Penintsularrean: Mikoletaren «Vuestra Merced»-en aitzakiaz», *Oihenart*, 25 (2010) 7-40.

———, 2013?, «Tierra sin poetas: para una genealogía de la subalternidad literaria en la Vasconia peninsular del Antiguo Régimen», *Prosopopeya*, 8 (2013?) (argitaratze bidean).

CID, J. A., 2013, «Lo popular en el cancionero de Lazarraga», *Litterae Vasconicae*, 13 (2013) 11-52.

CORDE: Real Academia Española: Banco de datos (CORDE) [lineal]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [kontsulta data: 2013-11-26].

COVARRUBIAS, S., 1611, *Tesoro de la lengua castellana, o española*. Madrid: Luis Sanchez.

CURTIUS, E. R., 1955, *Literatura europea y Edad Media latina*. Mexico: Fondo de Cultura Económica.

FUCHS, B., 2012, «Golden Ages and Golden Hinds; or, Periodizing Spain and England», *PMLA*, 127 (2012) 321-327.

GABILONDO, J., 2006, *Nazioaren hondarrak: Euskal literatura garaikidearen historia postnazional baterako hastapenak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

———, 2012, «1. XVI. mendetik XX. mendera: apologistak eta subjektu euskalduna», in Aizpuru, A., Altonaga, B., Gallettebeitia, I., Olariaga, A. (ed.), *Euskal Herriko pentsamenduaren gida*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea, 9-27.

———, 2013, *New York-Martutene: Euskal postnazionalismoaren utopiaz eta globalizazio neoliberalaren krisiaz*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.

GIL-OSLE, J. P., 2013, «La Edad de Hierro en *La traición en la amistad* de María de Zayas», *Neophilologus*, 97 (2013), 1-12. DOI 10.1007/s11061-013-9356-2.

GOIKOETXEA, J., 1967, «Larramendi'ren egun aundia Salamanca'n», *Euskera*, 12 (1967) 119-138.

GOMEZ, R., «Euskal liburu eta eskuizkribu galduak», *FiloBlogia*, 2006ko uztailaren 18ko sarrera, <http://filoblogia.blogariak.net/2006/07/euskal-liburu-eta-eskuizkribu-galduak/>

HUTCHEON, L., 2006, «Repensar el modelo nacional», in Dolores Romero López (ed.), *Naciones literarias*. Barcelona: Anthropos, 231-304.

JUARISTI, J., 1990, «De métrica vasco-románica», *ASJU*, XXIV (1990), 385-406.

KARDABERAZ, A., 1973, *Euskal idazlan guztiak*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.

LARDIZAVAL, M. de, 1724, *Oración fúnebre con que el Real Colegio de la Compañía de Jesús de Salamanca celebró las reales exequias de nuestro joven monarca D. Luis primero de este nombre y alguna noticia del aparato lúgrube que se dejaba ver en la iglesia de dicho Real Colegio*. Salamanca?

LARRAMENDI, M., 1729, *El imposible vencido: arte de la lengua vascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcaraz.

———, 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. (Faksimile-edizioa, Donostia: Txertoa 1984)

———, 1969, *Corografía o descripción general de la muy noble y muy leal provincia de Guipuzcoa*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

———, 1973, *Autobiografía y otros escritos*. Donostia: Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones.

———, 1990, *Euskal testuak (1690-1990 III. Mendeurrena)*. Usurbil: Andoaingo Udala.

MADARIAGA, J., 2008, *Apologistas y detractores de la lengua vasca*. Donostia: Euskal Herriko Zuzenbide Historiko eta Autonomikoa Aztertzeo Fundazioa.

MITXELENA, L., 1960, *Historia de la literatura vasca*. Madril: Minotauro.

———, 1990, *Textos arcaicos vascos*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta Euskal Herriko Unibertsitatea.

MIKOLETA, R. de, 1653, *Modo breve de aprender la lengua vizcayna*. (Eskuizkribuaren ale fotokopiatua, Deustuko Unibertsitatearen Liburutegia)

OIHENART, A., 2003, *Euskal atsotitzak eta neurtitzak*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

RAE (Real Academia Española, Nieto, L., Alvar, M.), 2007, *Nuevo tesoro lexicográfico del español (s. XIV-1726)*. Madril: Arco.

RETOLAZA, I., 2010, «Literatura herrikoia, herri-literatura, herri-idazleak: herrikoitasun kontzeptuez zenbait gogoeta», *Euskera*, 55 (2010) 953-976.

SAID, E., 1996, *Cultura e imperialismo*. Anagrama: Bartzelona.

SARRIONANDIA, J., 2010, *Moroak gara behe laino artean?* Iruña: Pamiela.

URKIZU, P., 2000, *Historia de la literatura vasca*. Madril: UNED.

YATES, F., 1999, *Astraea: The Imperial Theme in the Sixteenth Century*. Londres: Routledge.

ZULAIKA, J. M., 2009, «El euskara en la obra de Edward Lhuyd (1660-1709)», *Oihenart*, 24 (2009) 291-334.